

“עוטף עזה או חוטף עזה”:**שיח ספונטני של שדרני הרדיו החינוכי בזמן חירום¹**

אלה בן-עטר וסמדר בן-אשר

תקציר

המחקר הנוכחי מציע התבוננות במרכיבי החוסן הקהילתי באמצעות ניתוח השיח הספונטני של השדרנים בתחנת רדיו חינוכי בתקופות שידורי חירום. ביסוד המחקר עמדו עקרונות החוסן שהציעו הובפול ועמיתיו: ביטחון, רגיעה, מסוגלות, לכידות ותקווה. מרכיבי חוסן אלו נבחנו בתקופה שבה היו תושבי אזור השידור בסכנה בשל ירי טילים המכוונים אליהם. במחקר נותחו 198 שעות שידור שנדגמו בשלוש תקופות שבהן התקיים עימות צבאי (2008–2014). השיח הספונטני של השדרנים סווג לפי תוכנו על ידי הבחנה בין מסרים מגבירי חוסן (פונקציה) לאלו הפוגעים בחוסן (דיספונקציה). הממצאים הראו כי למרות כוונת השדרנים לסייע לקהילה להתמודד עם המצב הקשה הופיעו בשיח הספונטני שלהם מסרים פוגעי-חוסן רבים. תרומתו של מחקר זה היא הוספת נדבך למחקר התיאורטי בתחום ההתערבות במצבי לחץ קהילתיים ותרומה ישומית למימוש הפוטנציאל הגלום בתחנת הרדיו החינוכי ככלי עזר לפיתוח חוסן בקהילה.

מילות מפתח: חוסן קהילתי, מצבי חירום, רדיו, שיח ספונטני של שדרנים

מבוא

“יש פה קיץ חם. הסתיו יבוא אחריו. הגשם ישטוף את אבק הטנקים. השדות יוריקו, ו”דרום אדום” במובן החיובי של המילה, של כלניות, פרחים ויציבות, יהיו פה, ויהיו פה להרבה מאוד שנים קדימה” (בני גנץ, רמטכ”ל צה”ל בשנים 2011–2015 בתוך: יהושע, 10 באוגוסט 2014).

“היכן שהטנקים רמסו כל חלקה בדרכם לרצועה, הקרקע שם לעולם לא תחזור להיות מה שהייתה. האבק, [של הטנקים וכלי המלחמה] שכולם לא יודעים אפילו איך להתייחס אליו, מכסה כעת צמחים בכל האזור – הוא נוחת לתוך כל עלה, פוגע בכל מקום ואי אפשר למדוד את זה. לך תסביר לאנשים שהיבול בעונה הבאה או אפילו בעוד חודש יהיה שונה” (חיים ילין, ראש מועצת אשכול בתוך: פז, 2014).

התיאור הפסטורלי בציטוט הראשון הוא מקצת דבריו של הרמטכ”ל בני גנץ בקיץ 2014 בעת מבצע “צוק איתן”. נאום זה כונה בפי תושבי הדרום “נאום הכלניות”. כוונתו של הרמטכ”ל הייתה לעודד ולחזק את תושבי הדרום לשוב לבתיהם לאחר כחודש של לחימה קשה. מסר אופטימי זה נדחה בתוקף על ידי תושבי הנגב המערבי ועוטף עזה שסירבו להאמין לתוכנו ולראות בו דברי עידוד שיחזקו את ההתמודדות שלהם עם האיום הממשי של ירי הפצמ”רים והטילים

¹ המאמר הוא חלק ממחקר רחב לקבלת התואר דוקטור של הכותבת הראשונה בהנחייתם של פרופ' אשר כהן וד"ר חנן נוה. המחקרות מודות לשני החוקרים על תרומתם הרבה לכל אורך המחקר ובכלל זה התובנות הנגזרות ממנו.

שסיכן אותם ואת משפחותיהם. הציטוט השני בעל האופי הריאליסטי יותר הוצג על ידי ראש המועצה באותה עת, חיים ילין, שתושבי המקום ראו בו נציג אותנטי ונאמן של התושבים (פז, 2014).

מדוע מתקבלים דבריו הקשים של ראש מועצת אשכול כמחזקים ואילו דבריו היפים של הרמטכ"ל נדחים כבלתי אמינים? אילו מסרים המועברים בתקשורת תורמים לחוסן האישי והקהילתי של אוכלוסייה הנתונה לאיום מתמשך ואילו נדחים בכעס ומתקבלים כפוגעים בתחושת החוסן? שאלה זו עומדת במרכז המחקר הנוכחי.

רקע

במציאות שהתהוותה משנת 2001 עומדים תושבי מערב הנגב בצל איום מתמיד של ירי רקטות וטילים שמשגרים ארגוני לחימה פלסטינים מכיוון עזה. איום הרקטות הופך את העורף לחזית, כאשר הקרב מתחולל בלב האוכלוסייה האזרחית (Ben-Atar, 2018).

מחקרים רבים (למשל: Cohen, 2008; Bonanno, 2005) הראו כי כאשר אנשים נחשפים לאירועי לחץ ומתמודדים איתם באופן חיובי מתפתחת ומתעצמת תחושת שליטה ומסוגלות. אנשים החווים רמה גבוהה של חוסן אישי וקהילתי מיטיבים להתמודד עם מצבי האיום (Dekel & Nuttman-Shwartz, 2009; Nuttman-Shwartz, Dekel, & Regev, 2015). לצד הבנה זו התפתח גוף מחקר הבוחן את הגורמים המשפיעים על החוסן ברמה תיאורטית ובפרקטיקות ברמה יישומית של התארגנות מוסדית, קהילתית, משפחתית ואישית במצבים אלו (Braun-Lewensohn, & Sagy, 2014; Bonanno, 2005).

מגמות ותהליכים כוללים המתרחשים בעידן הפוסט הרואי מלמדים על העדפה ללחימה מרחוק ללא מגע ישיר בין הכוחות הלוחמים לאוכלוסייה האזרחית בארץ (Luttwak, 2001). בעידן הפוסט הרואי מצבי חירום ועימות ביטחוני מתרחשים בגבולות גיאוגרפיים של אזור מסוים, והאזרחים החיים בו נאלצים לאמץ אורח חיים של כוונות והתגוננות וסדרי היום שלהם משתבשים, ואילו שאר אזרחי המדינה ממשיכים בשגרת חייהם. האזרחים החיים באזור העימות מוצאים את עצמם כקהילה ייחודית כאשר תושבי המדינה אינם נדרשים לשלם את המחיר האזרחי לעימות הצבאי. במדינת ישראל, העייפה ממלחמות ועימותים צבאיים, ניכרת מגמה של צמצום העניין ותשומת הלב של התקשורת הציבורית באירועי מלחמה המתרחשים בפריפריה. המגמה מתבטאת ביצירת אשליית השקט והביטחון והביאה את אמצעי התקשורת הארציים להפחתה ניכרת בתיאור מצב החירום והפעילות באזורי העימות (ישראלי, 2011). תחנת הרדיו החינוכי, הפועלת במרחב גיאוגרפי לוקלי בליבו של עימות צבאי, היא במה אפשרית לביטוי חוויית האיום שבו נתונה הקהילה ולמתן אפשרות לסייע בבניית חוסן על מנת להתמודד עימו (Ben-Atar, 2018).

המחקר הנוכחי משלב תיאוריות מתחום חוסן אישי וקהילתי העוסקות בהתמודדות עם מצבי לחץ (Lazarus, 2004; Hobfoll et al., 2007; Antonovsky, 1987) ותיאוריות העוסקות בשדה התקשורתי בכלל וברדיו בפרט (Dori-Hacohen, 2012; Livnat & Dori-, Meleish, 2005).

(Hacohen, 2013; Katriel, 2004). המחקרים הקיימים בשדה התקשורת עוסקים בעיקר בתפקיד הטלוויזיה ורשת האינטרנט במצבי חירום ולחץ קבוצתיים ואסונות המוניים, אך מעטים מאוד המחקרים העוסקים בכוחו של הרדיו כמדיום שותף בעל פוטנציאל לתרומה ממשית ומיידית לקהילות בתחום גיאוגרפי מובחן שבו מתרחש האירוע. המחקרים היישומיים הקיימים היום בפסיכולוגיה החברתית ובתקשורת ההמונים על סיוע לקהילה במצבי חירום נשענים כל אחד בנפרד על השדה שממנו הם מגיעים. **החידוש המוצע** בעבודה זו הוא חיבור משולב, אינטר-דיסציפלינרי, של שני התחומים וניסיון לקשר ולחבר בין הפוטנציאל הגלום ברדיו החינוכי ככלי תקשורת ובין תרומתו לחיזוק תחושת החוסן האישי והקהילתי במצבי חירום. השילוב בין השדה התיאורטי לשדה המעשי עשוי לאפשר לאנשי הקהילה בכלל ולמנהיגי הקהילה בפרט לראות בתחנת הרדיו משאב בעל חשיבות רבה ולהשתמש בו שימוש מושכל ויעיל למען רווחת התושבים במצבי לחץ ואיום ביטחוני.

חוסן במצבי חירום

המושג חוסן (resilience) ראשיתו בשנות השמונים של המאה העשרים, ותרמו לו בעיקר שני חוקרים: קובסה (Kobasa, 1982) ואנטונובסקי (Antonovsky, 1987). קובסה (Kobasa, 1982;) ציינה תכונות אישיותיות המאפשרות לאדם להתמודד היטב במצבי לחץ: תחושת אתגר, משמעות ויעילות; תחושת מחויבות ליצירת תכלית בתוך גילוי סקרנות המאפשרת לתת משמעות לאירועים ולהזדהות איתם; תחושת שליטה, שמשמעה אמונה של האדם שביכולתו לשלוט באירועים המתרחשים בחייו. קיומם של משתנים אלו מאפשר לנבא כיצד יתמודד אדם במצב לחץ. אנטונובסקי (Antonovsky, 1987) היה הראשון שפיתח את הגישה הסלוטוגנית (סלוטו = בריאות; גנסיס = מקורות). הוא הציע לשנות את כיוון המחקר מחולי לבריאות ומפתולוגיה לסלוטוגניה ולאתר את הגורמים התורמים להתמודדות יעילה במצבי לחץ. הגישה מתמקדת במקור הבריאות ובמשאבי ההתמודדות של האדם ומתקיים בה לימוד של היתרונות והחסרונות הנוגעים לרעיונות ולפעולות בתחומי קידום הבריאות, המניעה, הרפוי והשיקום של האדם (Antonovsky, 1996). הגישה הסלוטוגנית בוחנת אילו משאבים מספקים לאדם השקפת עולם קוהרנטית (עקיבה), שלפיה העולם הוא מקום הגיוני וסביר שאפשר לנהלו ניהול רגשי ותועלתני (Sagy, 2002), ומאפשרים לו להתמודד התמודדות מיטבית ולקדם את בריאותו (Antonovsky, 1987). החוסן האישי מתבטא בתחושת קוהרנטיות וביטחון שהדברים יסתדרו במידה מיטבית. תחושת קוהרנטיות כוללת שלושה רכיבים עיקריים: מובנות – העולם הוא בר-הבנה (Comprehensibility); נהילות – העולם ניתן לשליטה (Manageability); משמעותיות – העולם בעל משמעות (Meaningfulness) (Antonovsky, 1987).

חוסן קהילתי (Community Resilience) הוא יכולתה של הקהילה להתמודד עם משברים או שיבושים. הוא תורם לשימור וליציבות של הפרופורציה שבין עוצמת הפגיעה בקהילה ובין יכולת תפקוד המוסדות החברתיים שבה. חוסן קהילתי קשור גם לתמיכה אשר מסופקת על ידי הקהילה לחברי הקהילה לאור מצבי לחץ ומשברים (Norris et al., 2008). קהילות המאופיינות בחוסן קהילתי גבוה מראות יכולת גבוהה להתמודד עם מצבי לחץ גדולים ולהתגבר עליהם וגם יכולת

התאוששות מהירה אחריהם יותר מקהילות המאופיינות בחוסן נמוך (Lewensohn-Braun & Sagy, 2013; Kimhi, et al., 2012).

לאחר פיגוע הטרור במגדלי התאומים בניו-יורק ב-11 בספטמבר 2001 התכנסו מומחים מכל העולם על מנת לדון בדרכים לטיפול באוכלוסיות שלמות הנפגעות מאסון (Hobfoll et al., 2007). החוקרים זיהו חמישה עקרונות אוניברסליים שזכו להצלחה מרבית בקידום חוסן בעת האירוע או אחריו בכל האסונות על אף ההבדלים באופי האסון, בהיקפו ובתקשר שהאירוע התרחש בו:

1. **הגברת הביטחון** – תחושת הביטחון של הפרט שהוא בר-הגנה ושביכולתו לקבל מידע על אחרים משמעותיים עבורו, להזים שמועות ולהיעזר בתקשורת לקבלת מידע אמין.
 2. **הגברת תחושת הרגיעה** – היכולת להרגיע את הביטויים הגופניים למצוקה, להתמודד עם מחשבות ורגשות שליליים, לתווך חדשות, לעשות שימוש מושכל בתקשורת לקבלת חדשות ולצרוך צריכה מבוקרת את הדיווח על האירועים מעוררי החרדה.
 3. **הגברת תחושת המסוגלות** – החזרת תחושת המסוגלות העצמית והקולקטיבית ואמונה שאפשר להתמודד עם הקשיים.
 4. **הגברת הלכידות החברתית** – חיבור חברתי, תמיכה הדדית וקיום ה"ביחד" בין חברי הקהילה מאפשרים לשמר מבנים חברתיים וכך לשמור על הכללים והסדר שנהגו בחברה לפני המשבר. הלכידות נמדדת תחילה בהיעדר קונפליקטים חמורים בין חברי הקהילה או בין קבוצות בתוכה. לכידות קהילתית משפיעה ישירות על מצבם הפסיכולוגי של פרטים על ידי שהיא משפרת את יציבותם הנפשית.
 5. **מתן תקווה** – אמונתו של אדם ביכולתו לשלוט במצב ולהתמודד עם מצבי חירום ואסון. תחושת התקווה מבטאת תהליך נפשי פעיל המתעורר כדי להתמודד עם איום. הובפול ועמיתיו (Hobfoll et al., 2007) תיארו את מרכיבי החוסן כסטיים (משתנה קבוע). החידוש במאמר הוא ראיית המרכיב כדינמי ברצף בין הקטבים: פונקציה ודיספונקציה – מושגים המגיעים משדה התקשורת ומוכנים בתוך התיאוריה הפונקציונלית (McQuail & Windahl, 2015).
- חמשת העקרונות הללו הם הבסיס התיאורטי שלפיו נבחן השיח הספונטני של השדרנים ברדיו החינוכי במהלך שלושה מבצעים צבאיים בדרום הארץ (2008-2014). עקרונות תיאורטיים אלו טרם נבחנו בעבר בהקשר אופרטיבי של ניתוח שיח במצבי חירום.

רדיו במצבי חירום

הרדיו נוכח ונשמע בכל מקום. מדי יום ביומו מופעלים בעולם כשני מיליארד מקלטי רדיו, ומספרם של מאזיני הרדיו גדול מזה של צופי הטלוויזיה ואף יותר מזה של גולשי האינטרנט. לשידורי הרדיו ניתן להאזין אף באמצעות מכשירי הטלפון הניידים, האינטרנט והממירים בטלוויזיה בכבלים (Starkey et al., 2014). בעקבות התפתחות הטכנולוגיה התחברו תחנות רדיו ושדרניהן למאזינים דרך רשתות חברתיות כדוגמת פייסבוק, המאפשרות אינטראקציה לצד השיח המשודר (Cordeiro, 2012). התפתחות הרשתות החברתיות הגבירו עוד את הקשר המידי והאישי בין

התחנה למאזיניה. כל מאזין יכול להתקשר לתחנה ולשדרנים מיד ובאופן פומבי ומתועד (לאור, 2015).

בעיתות חירום ומלחמה לרדיו תפקיד חשוב במתן שירות לתושבים. הוא מאפשר נגישות, זמינות, מיידיות ודיווח חי מהשטח. במצבי חירום אמצעי התקשורת הם מקור עיקרי למידע בשאלות דחופות: "מה?" "מתי?" "היכן?" וחשיבותם גם כמקור למידע, לעידוד, לנחמה ולסיפוק צרכים רגשיים ופסיכו-חברתיים (Greenberg et. al., 2002 ; Njenga & Kigamwa, 2004). הרדיו מלווה אותנו כ"טפט אורלי" בכל זמן נתון, והוא טבעי בעינינו כל-כך עד שקשה לנו להבין את מידת תרומתו לחינוך.

בכמה ציוני דרך מרכזיים בתולדות ישראל היה הרדיו כלי ראשון במעלה לאיחוד תושבי המדינה לקהילה משותפת: בהכרזת העצמאות (Liebes, 2006), במשפט אייכמן (Pinchevski & Liebes, 2010), ב"נאום הגמגום" של לוי אשכול ערב מלחמת ששת הימים (צור, 2004) ובפרשנות המזהירה של חיים הרצוג, שתרמה תרומה מכרעת לחיזוק רוחו של הציבור ושנשמעה ב-90% ממשקי הבית (נות, 2008). הפרשנות שהציע חיים הרצוג לאירועים המחישה את הפוטנציאל הרב הגלום ברדיו לשמירת המורל הציבורי (כספי ולימור, 1992). גם כשהחלה הטלוויזיה לחדר נותר הרדיו כלי חשוב להעברת הודעות לכל העם. הוא היה הראשון המספק מידע ומדווח על המתרחש בחזית ואף השתתף במלחמות עצמן כששידר הודעות גיוס לכוחות מילואים, שימש להשמעת אזעקות ולקשר בין החזית לעורף. מחקרם של פלד וכ"ץ (Peled & Katz, 1974) בחן את שימושי המדיה במלחמת יום הכיפורים (1973), וממנו עולה שהתקשורת הישראלית ראתה בתפקיד של חיזוק האחדות החברתית בתקופת מלחמה ומשבר תפקיד ראשון במעלה, ולכן אוחדו שידורי הרדיו של התחנות גלי צה"ל וקול ישראל במלחמת יום כיפור (Peled & Katz, 1974). כך גילו כלי התקשורת באותם ימים את הפוטנציאל שיש להם בעיתות חירום לספק את צורכי העורף. כלי התקשורת שימשו מקור סמכות, הזדהות, סולידריות ותחושה של גורל משותף ומאחד וכך בעיתות משבר נהפך הרדיו ל"כיכר העיר", וסביבו התכנסו כולם כדי לחוות את האירועים הדרמטיים בזמן אמת (סופר, 2011).

נוה (Naveh, 2009) בחן את התנהלותן של שתי תחנות הרדיו בישראל – קול ישראל וגלי צה"ל – במלחמת ששת הימים ומצא שהן התגייסו להיות "פה ושופר" של הממשלה אף שלא חויבו בחוק לעשות כן. אף שתחנות הרדיו של קול ישראל יכלו להשמיע ביקורת והיו אמורות לעשות זאת, נראה שאנשי התחנה הרגישו צורך להפגין אחדות ציבורית ונמנעו מלמתוח ביקורת על הממשלה ועל הצבא (Naveh, 2009). משבר מסוג אחר שאירע בישראל והתנהלות התקשורת בו נבחנה במחקר הוא רצח ראש הממשלה יצחק רבין ב-4 בנובמבר 1995. ויימן (1997) מדגיש שגם במקרה זה עסקה התקשורת במסירת בשורת אסון, בתיווך האבל ובניתוב האשמה ופעלה לחיזוק הסולידריות ולהבטחת היציבות החברתית.

החכרה בחשיבותו של הרדיו לאזרחים במצבי משבר וחירום מתחזקת מתוך המחקרים המעטים שנעשו עד היום בדבר תפקידו של הרדיו בבניית מערכות תמיכה וכמי שביכולתו להשפיע על תפיסת התושבים את עוצמת המשבר. מחקר שנערך בעקבות שרפות הענק באוסטרליה (Cohen et al., 2007) הראה כי הרדיו שימש כלי ראשון במעלה לקשר שבין הרשויות לאזרחים. באותה עת

נחוץ היה לעדכן את החוות הסמוכות למוקד השרפה כדי שיפעלו בזמן אמת, ישתלטו על האש ולא יאפשרו את התפשטותה. תחנת הרדיו הארצית של אוסטרליה לקחה עליה את תפקיד המעדכן על התפשטות השרפה והדגישה את חשיבות הקשר בין אמצעי התקשורת לקהילה. מעל גלי האתר עודכנו אפוא התושבים בנעשה והונחו אילו דרכי התגוננות ופעולה לנקוט (Cohen et al., 2007; Hall, 2011). במצבי חירום אמצעי התקשורת הם אפוא כלי חשוב ביותר להעברת מידע לציבור. עם זאת שימוש לא נכון בהם, שמקורו באופיו הרצוף והתחרותי של השידור, עלול להביא לידי הקצנה ודרמטיות באופי השידור ולחיפוש אחר סנסציות העלולות לפגוע בחוסן הקהילתי. השידורים ברדיו יכולים להשפיע על התפיסה של התושבים בדבר עוצמת המשבר ולפתח תקווה ואמונה של המאזינים הנתונים בעיצומו של מצב הלחץ שניתן לצאת ממנו (Lev- Naveh, 2009; On, 2012).

תחנת הרדיו החינוכי "קול הנגב" בזמן מלחמה

תחנת הרדיו החינוכי "קול הנגב", השוכנת במכללת ספיר הסמוכה לשדרות הוקמה בשנת 1997 כחלק מפרויקט הרדיו החינוכי בישראל. התחנה מופעלת על פי הדגם החינוכי הקהילתי, ומרבית השידורים באחריות סטודנטים לתקשורת הלומדים במכללת ספיר, וכרבע מהשידורים באחריות אנשי הקהילה. המחקר הנוכחי הוא חלק ממחקר רחב היקף (בן-עטר, 2016) שבחן את שידורי הרדיו בשלושה מבצעים צבאיים (2008-2014): עופרת יצוקה, עמוד ענן וצוק איתן. בימי המבצעים הושבתו הלימודים במכללת ספיר, והצבא הורה לפנות את האזרחים ממתחם המכללה מחשש לפגיעה בחייהם. בין היחידים שהורשו להישאר במקום בזמן הלחימה היו הסטודנטים שהפעילו את תחנת הרדיו. הם לא חויבו לאייש את תחנת השידור, אך מבין כמאה סטודנטים שלמדו לתואר ראשון בתקשורת עם התמחות ברדיו בחרו כ-15-20 סטודנטים להישאר ולהמשיך להפעיל את תחנת הרדיו המקומית (יש לציין כי תחנת הרדיו עצמה הייתה ממוגנת). תוכן השידורים בתחנת הרדיו הותאם למצב הביטחוני. השדרנים ניסו לענות על צרכי הקהילה באמצעות דיווחים חדשותיים, השמעת מוזיקה מתאימה, הנחיות להתנהלות בחירום, העברת הודעות שוטפות, שיחות עם מאזינים וגם שיתוף ברגשותיהם ועידוד המאזינים להתקשר לאולפן ולחלוק עם המאזינים חוויות (בן-עטר, 2017). בהתבוננות בשיח שבו השדרנים משתפים ברגשותיהם את המאזינים ראוי להזכיר את המונח "הדבקה רגשית" (Emotional Contagion) – נטייה של בני אדם לחקות את רגשותיהם של אחרים במודע או שלא במודע (Elliott, & Charlton, 2016). הדבקה רגשית יכולה להשפיע על רגשות ועל התנהגויות של אחרים במישרין או בעקיפין באמצעות שיתוף רגשות או על ידי ביטוי מילולי או פיזי (Hatfield et al., 1994). חוקרים מציינים כי יש מצבי רוח מסוימים ואישים רגישים, וביניהם מצבי לחץ, היכולים להיות רגישים יותר להדבקה רגשית (Neumann & Strack, 2000). המחקר הנוכחי בא לבחון כיצד התבטאו בשיח הספונטני של השדרנים בזמן חירום העקרונות התיאורטיים שניסחו הובפול ועמיתיו (Hobfoll et al., 2007).

המחקר הנוכחי מונחה של ידי שאלות המחקר האלה: אילו מסרים הועברו למאזינים בשיח הספונטני של השדרנים בזמן מלחמה והאם הם נשאו אופי של מסרים מחזקי חוסן (פונקציה) או כאלה הפוגעים בו (דיספונקציה)? אילו תכנים הקשורים לחמשת עקרונות ההתערבות המיידית

במצבי איום – ביטחון, רגיעה, מסוגלות, לכידות ומתן תקווה (Hobfoll et al., 2007) – ימצאו בשיח השדרנים?

מתודולוגיה

המחקר הנוכחי הוא מחקר איכותני המתבסס על ניתוח תוכן של טקסטים של השדרנים שנאספו מארכיון שידורי התחנה בזמן שלושה עימותים ביטחוניים: עופרת יצוקה, עמוד ענן וצוק איתן (2008-2014). מתוך ארכיון השידורים נדגמו 198 שעות שידור לפי שעות פריים טיים (Prime time) של הרדיו: 10:00-7:00 ו-19:00-16:00 (Keith, 2005). לכל מבצע צבאי נדגמו השידורים בשבוע שקדם לו (תקופת הסלמה) ולאורך כל המבצע. בכל שבוע נדגמו שלושה ימים קבועים (ראשון, שלישי וחמישי). אף שהמחקר בכללותו שייך לקטגוריה של המחקר האיכותני, הרי בחינת הקריטריונים לניתוח חייבה מערך של מחקר חלוץ כמותי שעל פיו נקבעו הקריטריונים לניתוח קטגוריות מרכיבי החוסן שזיהו הובפול ועמיתיו (Hobfoll et al., 2007).

מחקר חלוץ: כיוון שמרכיבי החוסן הם מרכיבים תיאורטיים שלא נבחנו עד כה מחקר אמפירי בשדה התקשורתי היה צורך בבניית כלי שיאפשר הבניה אופרטיבית של העקרונות התיאורטיים של התערבות מיידיית בשעת חירום לשדה המעשי-תקשורתי (שידורי רדיו). המעבר ממרכיבים תיאורטיים למרכיבים יישומיים חייב בניית כלי שיתקף יישום זה. השאלון הכמותי שנבנה במחקר החלוץ היה מורכב מארבעה שלבים שנועדו ליצור כלי מבוסס מתודולוגיה שיטתית שיתקף את ניתוח הטקסט המרובה (כל שעות השידור שנבחרו למחקר). בתהליך רב-שלבי נבנה שאלון היגדים לחיזוק התקפות והמהימנות של סיווג היחידות הפרשניות. השאלון הועבר ל-206 סטודנטים כדי לבחון את תוקף המבנה ואת המהימנות של כל ההיגדים שסווגו תחת אחד מחמשת מרכיבי החוסן.

בבחינה בכלים הסטטיסטיים מקובלים נמצאה מהימנות טובה של אלפא קרוונבך. עוד נבדקה קורלציה בין המשתנים, ונמצאו מדדים גבוהים בין מדדי החוסן $p < .05$, $p < .01$. לאחר ניתוח הפריטים הבונים את המשתנים הקשורים במרכיבי החוסן ניתן היה לנתח את תמלילי השידור הספונטני של השדרנים ברדיו בעת מצב החירום. החלוקה הקטגורית של פונקציה ודיספונקציה בזיקה למרכיבי החוסן נבנתה בהתאם לממצאים שהתקבלו במחקר החלוץ הכמותי.

בחינת הטקסט המרובה: כל תמלילי השידור סווגו לקטגוריות באמצעות תוכנת אטלס (Atlas.it). יש לציין כי לעיתים ניתן היה לסווג יחידת ניתוח ליותר ממרכיב חוסן אחד, וההבחנה ביניהם אינה מוחלטת. נראה כי לפעמים כמה ממרכיבי החוסן התחברו זה עם זה (למשל לכידות ומסוגלות או ביטחון ומסוגלות). מכיוון שהמחקר אינו כמותי, לא נדרשה הבחנה ברורה וסיווג אחד בלבד לכל היגד שצוטט. ההבחנה בין היגדים תומכי חוסן להיגדים פוגעי חוסן הייתה ברורה הרבה יותר, ובכל מקרה הניתוח נעשה בנפרד על ידי שני חוקרים כדי להגיע למהימנות סיווג ההיגדים.

אתיקה: מכיוון שמדובר בבמת תקשורת ציבורית לא עלתה במחקר זה שאלה של אתיקה וחיסיון הטקסט שנותח. עם זאת נשמר חיסיון הפרטים המזהים של השדרנים.

ממצאים

הממצא הבולט ביותר השיח הספונטני של השדרנים היה בולטות המסרים פוגעי החוסן – דיספונקציה. הדיספונקציה בלטה בשני מרכיבי החוסן שנגעו לביטחון ולרגיעה, והפונקציה בלטה בשלושה מרכיבי חוסן הקשורים למסוגלות, ללכידות ולתקווה. להלן יובאו הממצאים שהתקבלו על כל אחד מחמשת מרכיבי החוסן בזיקה לשימוש במסרים תומכי חוסן ופוגעי חוסן.

הגברת ביטחון

במצב חירום מתערערת תחושת הביטחון של האדם שהוא בר-הגנה, והוא חש את עצמו פגיע כאשר הגנות קודמות אינן נותנות מענה למצב החדש. הגברת תחושת הביטחון נועדה להחזיר לאדם את התחושה שהוא והאחרים החשובים לו הם בני הגנה. הממצאים הראו כי אף שבשיח הספונטני של השדרנים נמצאים היגדים מחזקי חוסן, הרי הן בימי הסלמה הן בימי החירום מספר היגדי הדיספונקציה בשידורים עולה על אלו של הפונקציה. נמצאה בולטות להיגדי דיספונקציה של מרכיב הביטחון (60%) לעומת היגדי הפונקציה (44%).

ההיגדים הבולטים שתרמו להגברת תחושת הביטחון כללו בעיקר את רצף המילים "אנחנו מדווחים/מעדכנים/ ממשכים", "כל הזמן כאן איתכם", ואילו ההיגדים הבולטים שפגעו בתחושת הביטחון רמזו בעיקר על מידע עמום ותחושות אי ודאות, חוסר שליטה, היעדר מידע ואין אונים: "אנחנו לא יודעים מה קרה" "אף אחד לא יודע", "לא פשוט", "אין לי מושג".

השדרנים מבטאים מחויבות לתרום להרגשת המשכיות למרות שיבוש כל סדרי החיים ביישובים המופגזים. אולם לצד השיח המקדם תחושת ביטחון מופיעים היגדים המפחיתים אותה ופוגעים בתחושת הרצף. כאשר השדרן מתאר את הנעשה סביבו ואומר: "המכללה שקטה, אין בה נפש חיה, הנמיות מסתובבת יותר מאשר סטודנטים... וזה קצת עצוב" הוא מעביר תחושה של ארעיות ובדידות. השדרנית מתארת למאזינים את החוויה שלה כאשר נאלצה לרוץ למקלט בזמן שתכננה את המוזיקה שתשדר וכך ממחישה את שבירת השגרה אפילו במהלך הכנת התוכנית לשידור ברדיו. המתח שבין הרצון ליצור שגרה מותאמת שתיתן הרגשה של יציבות יחסית לבין ערעור הביטחון במצב לחץ יוצר מצב של מסרים מתנגשים.

לעיתים ניסיונות השדרנים ליצור רצף של מקום נהפכים למסרי דיספונקציה כאשר משווים בין האזורים בטוחים לאלו שאינם בטוחים. אחד השדרנים מספר בשידור על בית הוריו המתואר כמקום בטוח ומדגיש שהוא לא שם. שדרן אחר מזכיר את ההשוואה בין מקום מגוריו הקבוע למגוריו ליד המכללה, באזור הנתון להפגזה, כשהוא מתאר את הרגשתו במילים "כאן אין כל-כך לאן לברוח".

מניתוח תוכן דברי השדרנים עולה כי אומנם הם מרבים לדווח ולעדכן באירועים מתוך רצון טוב לסייע למאזינים ולחזק את ביטחונם, אולם מרכיב הדיספונקציה השזור בדבריהם מופיע באופן תדיר, ושכיחותו עולה על מרכיב הפונקציה. במילים אחרות, האופן שבו הם מוסרים את המידע בריבוי פעלים ותיאור סיטואציות שליליות עלול לפגוע בחוסן במקום לחזקו.

תחושת רגיעה

בין יתרונותיה של התקשורת הוא העובדה שאין היא מתמקדת בתגובות פוסט-טראומטיות של אדם פרטי אלא מכוונת לקהל הרחב ומדגישה את הממד האוניברסלי של התגובה למצב לחץ ואת

תחושה הנורמליות של התגובות המאפיינות מצב זה. במצבי חירום צרכן התקשורת יחפש את התכנים שיאפשרו לו סיפוק צרכים קוגניטיביים, רגשיים, אינטגרטיביים ואסקפיסטיים (Rubin, 2000; Ruggiero, 2002). עם מסרי פונקציה מחזקי חוסן ייכללו מסרים העשויים להוביל להתמודדות יעילה ולעודד אנשים להגביר פעילויות שמטפחות אמוציות חיוביות. עם מסרי דיספונקציה לרגיעה יימנו היגדים המגבירים את תחושת החרדה בעקבות תנאים פיזיים או רגשיים (ביטויים של פניקה וחוסר שליטה) המועברים באמצעי התקשורת ומשפיעים על המאזינים.

כפונקציה ניתן לתאר גם את מצבי ההרגעה שבהם השדרנים קולטים את החוויה הרגשית של הפחד המתעוררת אצל קהל המאזינים, אבל הם עצמם בתוקף תפקידם מצליחים להישאר רגועים ופועלים בהתאם לתפקידם להתעדכן ולעדכן ולשדר מסרים של הרגעה: *"רוך וקושי שזה בדיוק מה שאנחנו מתמודדים איתו עכשיו, אז איפה שאתם לא נמצאים תנסו בכל זאת לקחת נשימה ולהירגע"*. שגרת החיים של השדרנים שנשארו באזור בימי הלחימה כוללת קניות בסופרמרקט, מילוי דלק ברכב, הליכה עם הכלב וכמובן "שגרת" שינה המופרת על ידי האזעקות. לכל אלה הם נותנים ביטוי ספונטני מעל גלי האתר למרות הניסיון לשדר "עסקים כרגיל" ניתן לשמוע בדבריהם את הפחד: *"כל דלת שנסגרת לידי זה מקפיץ, כל רעש קצת לא ברור ישר מעלה בי איזה שהיא אסוציאציה"*; *"אני אישית לא מצליחה לישון, החרדה, הדריכות להיות מוכן להתקפל ברגע שיש אזעקה"*. לא רק שכמה מדברי השדרנים אינם מעודדים בניית תרחיש מרגיע אלא הם גם מעבירים מסרים מפני "הלא נודע". השדרנים מדווחים על תסמינים סומטיים שהם חווים: "בזמן האחרון פשוט נגמר לי פתאום האוויר. יש לי מין התקף אסטמה... זה בגלל המצב".

השדרנים נעים על פני הרצף שבין ניסיון לשמירה על יציבות ובין היסחפות לפניקה. הדיספונקציה בזיקה ליציבות הרגשית התבטאה בשכיחות ובעוצמה גבוהה של ההיגדים המתארים את הפרת האיזון והקושי לחזור אליו. נראה כי בזמן איום, כאשר השדרנים עצמם אינם מרגישים מוגנים, הדיווח הישיר מאופיין בריבוי דיספונקציה בזיקה למרכיב הרגיעה.

במחקר זה נמצאה בולטות למסרי דיספונקציה של מרכיב הרגיעה (55%) לעומת היגדי פונקציה (45%).

תחושת מסוגלות עצמית וקולקטיבית

מסוגלות עצמית (self-efficacy) היא אמונה ביכולתו של האדם לבצע פעולות המביאות לתוצאה הרצויה לו. זהו תהליך המקשר בין ידע לפעולה באמצעות תהליכי חשיבה. הובפול ועמיתיו (Hobfoll et al., 2007) טוענים כי מסוגלות קולקטיבית מתקיימת כאשר הפרט מאמין שהוא משתייך לקבוצה שתוכל להתמודד בהצלחה עם האירועים והאתגרים. קהילות בעלות מסוגלות גבוהה מקדמות תפיסות של מסוגלות עצמית בקרב חבריהן ומטפחות את התפיסה שחברי הקהילה זמינים לתת תמיכה ועזרה.

במרכיב המסוגלות העצמית נמצאה **בולטות** להיגדים הפונקציונליים בשיח השדרנים (80%) לעומת ההיגדים הדיספונקציונליים (20%). ניתן לראות עלייה במודעות השדרנים לסוג זה של היגדים בין העימות הראשון (2008-2009) לעימות השני (2011), אולי מכיוון שההנחיות להתגוננות ולשמירה על הביטחון האישי היו ברורות ומובנות, והשדרנים והקהילה תרגלו אותן פעמים רבות בשגרה ובחירום בתשומת לב למקום הימצאותם של מרחבים מוגנים.

ההיגדים המקדמים את תחושת המסוגלות העצמית והקולקטיבית אופיינו בתכנים שבהם הפרט מאמין שהוא יכול להתמודד באמצעות ויסות עצמי של חשיבה, רגשות והתנהגות, שנעשה שימוש יעיל במשאבי סיוע ובכלל זה פתרון בעיות, שיתופי פעולה וחיידוש פעולות שגרה שהשתבשו בעקבות האירועים. השדרנים עצמם מנחים את המאזינים באותן ההוראות של פיקוד העורף: עצם נקיטת פעולה ועשיית מעשה עשויה לשפר את תחושת השליטה במצב ולהפיג את החרדות. הדגשת הצד המעשי עשויה להפחית את הרגשת חוסר האונים: *"אז ככה אנחנו כל הזמן פה ברדיו "קול הנגב" משמיעים את הוראות פיקוד העורף ובצורה מאוד מאורגנת... תקשיבו תעשו"; "הכי חשוב באמת זה לשהות כמה שיותר ליד ממ"ד. ואם אתם אפילו יכולים לישון בו, לשהות בו, זה הפתרון הטוב ביותר".* במצב של לחימה השדרנים מחפשים בניית שיתופי פעולה מסייעים בתוך הקהילה שיאפשרו חיזוק תחושת מסוגלות שאינה תלויה רק בגורמים חיצוניים: *"בזמן האחרון אני שומע ורואה ומכיר כל כך הרבה אנשים שמוכנים לתרום ומוכנים לעזור. בשעות כאלו, בימים כאלו של מלחמה כיף לראות אנשים כאלו".* תחושת המסוגלות קשורה גם לאמונה שהמוסדות מטפלים באזרחים וסייעו בפעולות השיקום הנדרשות בשל הפגיעה כתוצאה מהפעילות המלחמתית, *"היום אני יודע שיש על מי לסמוך".*

עם היגדים פוגעי חוסן נכללו ההיגדים המפחיתים את תחושת המסוגלות והמדגישים את הקושי לתפקד בהיעדר המשאבים הנדרשים או הידלדלותם בעקבות המצב: *"אם זה ימשך יותר זמן מה יעשו ילדי שדרות לאן ייקחו אותם? מה יעשו איתם? הילדים לא יכולים לשבת כל כך הרבה בבית".*

נראה כי הבולטות של היגדי הפונקציה במצבי החירום מדגישה שהשדרנים מבינים את החשיבות הרבה של מרכיב המסוגלות ליצירת אקלים תומך, מסייע ופונקציונלי להתמודדות עם האיום. שלא כמו בשני המרכיבים שהוצגו עד כה (ביטחון ורגיעה), הממצאים מעידים שמרכיב זה ברור ומוכן לשדרנים, וחשובה להם הגברת מסרי החוסן שמסייעים למסוגלות האישית והקולקטיבית.

לכידות

לכידות חברתית היא התחושה של הפרט שהוא חלק מקבוצה שיש לה מטרות וערכים משותפים. שותפות בין חברי הקבוצה מתבטאת בין השאר בהיותם מתמודדים יחדיו עם אותם האתגרים, או באופן ספציפי במצבי לחץ, עם אותם האיומים. הערך של הלכידות הודגש על ידי החוקרים כמרכיב בעל חשיבות רבה למרות הקושי למדוד אותו באופן אמפירי. תמיכה חברתית נמצאה קשורה לרווחה רגשית ויש לה תפקיד חשוב בהתאוששות ממצבי חירום. הלכידות החברתית היא מרכיב סולוטוני מרכזי. טיפוח הקשרים בתוך הקהילה נמצא קריטי בתוך מרכיבי ההתאוששות. שימור מבנים חברתיים מסייע לשמור על הקהילות שלמות ומשמרות כללים, סדר ופיקוח חברתי (בן-יוסף, 2010).

אחד הממצאים הבולטים במחקר היה בולטות רבה לייצוגי הפונקציה של הלכידות (81%) לעומת היגדי הדיספונקציה (19%). היגדים מתזקי חוסן היו אלה שבהם ניתן ביטוי לתמיכה החברתית, לשמירת המבנה הארגוני וליצירת ערוצי קשר מתמידים עם קרובים משמעותיים. באופן כללי התחושה של *"אנחנו יחד"* נותנת הרגשה ליחיד שהוא חלק מקבוצה בעלת כוח, הפועלת יחד בערבות הדדית: *"דואגים לנו לכל מה שצריך, לא רק אנחנו פה באולפן בכלל בכל האזור של עוטף עזה דואגים למזון דואגים למי שצריך שמיכות למי שצריך תרופות אף אחד לא נשאר לבד".*

היגדי הפונקציה מופיעים בעיקר בהקשר של סולידריות חברתית ברמה הבלתי פורמלית ותחושה ש"אנחנו ביחד" לעומת הרמה המוסדית המוצגת כ"מנוכרת" ו"מנותקת".

עם דיספונקציה סווגו ההיגדים המבטלים את התמיכה החברתית על ידי שבירת המבנה הארגוני או הקהילתי: "איפה כולם היו במשך שמונה שנים! ² ממליץ לכל אחד ככה שיגיע אלינו לחיות כך קצת יותר מעשרים וארבע שעות, להרגיש את הפחד שאנחנו חיים בו כבר למעלה משמונה שנים". רוב ההיגדים שסווגו עם דיספונקציה למרכיב הלכידות עסקו בהקשר של מרכז ופריפריה. ניתן להדגים את תחושת חוסר האונים באמצעות הביטוי שנעשה שגור בפי תושבי האזור שכינו את מקום מגוריהם כ"חוטף עזה" במקום "עוטף עזה", ביטוי שאימצו השדרנים שהם עצמם תושבי המקום.

תקווה

ברגעי משבר וקושי אנו זקוקים לתקווה כדי שנוכל להמשיך ולהתמודד ולפעול למרות החששות והפחדים. בימי מלחמה, כאשר מדינה נאבקת על ביטחונה, היא זקוקה לתקווה גדולה ולאמונה בצדקתה כדי שתוכל לעמוד בקשיים הרבים ובאובדן הכואב. שניידר (Snyder, 2002) מצא כי אחד המאפיינים הבולטים המשותפים לאנשים שמתארים הצלחה בהתמודדות במצבי לחץ היא שלהם תקוות ברורות לעתיד. אנטונובסקי (Antonovsky, 1996) מתאר את התקווה כתחושה של קוהרנטיות, תחושה של ביטחון שהסבירות הפנימית והחיצונית של הפרט ניתנת לחיזוי ושקיימת סבירות גבוהה שהדברים יסתדרו במידה שניתן לצפות אותה. מרכיב התקווה מאפשר לאדם יכולת לדמיין אפשרויות ליצירה קריאטיבית להתמודדות עם הניסיון הטראומטי ובתנאי שיראה בפוטנציאל ההתמודדות עם האירוע הטראומטי.

ניתן לראות כי בכל תקופת המחקר יש בולטות למרכיב התקווה כנותן ביטוי פונקציונלי לחוסן (72%). עם פונקציה של מרכיב מתן התקווה נכללו היגדים העוסקים בציפייה חיובית מכוונת פעולה, בניית חוזקות ומציאת יתרונות שכבר הוכחו, קריאת תיגר על חשיבה קטסטרופלית ונרמול תגובות לא שגרתיות במצבי איום: "יכולי תקווה שאני אכן אהיה כאן מחר עם השיגרה המבורכת וללא בעיות במצב הביטחוני [...] מאחל לכם המשך יום רגוע ושהצרות שלנו יהיו רק הגשם שאנחנו נרטבים בדרכינו הביתה או לעבודה".

כדיספונקציה המפחיתה את מרכיב מתן התקווה נכללו היגדים המבטאים חוסר אונים, ייאוש, תחושה של "הכל אבוד". במרכיב זה לא הייתה בולטות רבה למסרי הדיספונקציה (21%). דיווח והרגשה המחזקים את תמונת היעדר משאבים חיצוניים הפוגע ביכולת לחזור לחיי שגרה, בכלל זה בירוקרטיה מסורבלת, נוקשה ובלתי 'עבירה' לשיקום נזקים שנגרמו בעקבות אירועי החירום והמלחמה: "מתי כספי [הזמר] שואל 'הו מה יהיה' וזה בעצם השאלה שכולנו שואלים את עצמנו מה יהיה בסוף, מה יהיה". נראה שנעשה מאמץ של השדרנים להעביר מסרים של תקווה ולשדר תחושות של אופטימיות. עם זאת חוויית השדרנים תחת אש והלחץ שהם חווים מקשים עליהם לדבוק באופן בלעדי במסרים אלו.

² מאז תחילת ירי הרקטות והטילים על האזור.

הממצאים העולים מניתוח השיח הספונטני של חמשת מרכיבי החוסן חושפים את הקושי של השדרנים להפריד בין החוויה האישית לתפקיד המקצועי, את אי המודעות שלהם להיבטים התיאורטיים הקשורים למרכיבי החוסן והפרקטיקות האפשריות על מנת לחזקו.

דיון

כל חמשת עקרונות ההתערבות המיידית שהציעו הובפול ועמיתיו (Hobfoll et al., 2007) מוסבים למשאבים הדינמיים שיש בידי אוכלוסייה כדי להסתגל למצבים הפוגעים במרקם החיים השגרתי. אחד החידושים במחקר הנוכחי הוא ההתבוננות במרכיבי החוסן בקטבים מנוגדים של פונקציה ודיספונקציה. אם הובפול ועמיתיו (Hobfoll, et al., 2007) הגדירו רק את מרכיבי הפונקציה המחזקים את החוסן, הרי המחקר הנוכחי מבחין בין ההיגדים התורמים לחוסן (פונקציה) לכאלו העשויים לפגוע בו (דיספונקציה). מהסתכלות כוללת בניתוח השיח ניתן היה לזהות ריבוי של היגדי דיספונקציה במרכיבי הביטחון, הרגיעה והלכידות לעומת ריבוי של היגדי פונקציה במרכיבי המסוגלות והתקווה.

היגדי פונקציה שנמצאו כמקדמי חוסן

נמצאו שני מרכיבי חוסן שהשדרנים הרבו בהיגדי פונקציה לגביהם: מרכיב המסוגלות ומרכיב התקווה.

א. **מרכיב המסוגלות:** לאורך כל תקופת המחקר חוזרת בולטות מרכיב זה בזיקה להיגדים מגבירי חוסן (פונקציה). ניתן להסביר את ריבוי היגדי הפונקציה של מרכיב המסוגלות בכך ששדרני הרדיו רואים עצמם תורמים להנחיה ולהזרחה להתנהגות הנכונה, המשפרת את ביטחון האזרחים. חוויית המסוגלות של השדרנים יכולה להיות מוסברת בתחושת השותפות שנוצרה ביניהם: הם שהו יחדיו ימים ולילות בתחנה בזמן חירום וחלקו זה עם זה מגורים, אוכל ותורנות בתפעול השידורים החיים. תחושת השותפות עוררה בהם תחושת מסוגלות עצמית וקולקטיבית. הדבר התבטא בשיח הספונטני שהם קיימו בשידור. הבולטות של מרכיב המסוגלות בשיח הספונטני בשידור מאירה את הצורך החשוב לתת את הדעת גם להיבטים החברתיים של השדרנים עצמם, ובכלל זה יצירת קשרים הדוקים ומחויבות הדדית בין חברי הקבוצה ולא רק פיתוח היכולות התפעוליות והמקצועיות של התחנה.

ב. **מרכיב התקווה:** נמצא שמרכיב התקווה נותן ביטוי פונקציונלי לחוסן וכולל את הציפייה החיובית מכוונת פעולה לעתיד טוב יותר, לשגרה ולתחושה של חיים ללא איום ממשי. התקווה והאמונה אינן תלויות בהכרח במצב האובייקטיבי של האדם אלא בעיקר בדרך שבה הוא בוחר לפרש את המציאות. שדרני הרדיו משתמשים באמונה האישית שלהם על מנת לחזק את המאזינים. למשל, הם בוחרים להסתכל ב"חצי הכוס המלאה" ועוסקים ביכולת להפוך מצבים קשים למצבים נוחים יותר באמצעות שימוש בהומור ומציגים את השהות שלהם בתחנת הרדיו בצפיפות ללא יכולת לצאת כמצב מאתגר וחיובי. מתוך הממצאים עולה נטיית השדרנים בזמן חירום להדגיש באופן ספונטני מתוך אינטואיציה פנימית את מרכיב התקווה. הבנה ומודעות של השדרנים למשמעות התיאורטית שיש למרכיב זה בבניית החוסן האישי

והקהילתי עשויה להביא לשימוש מרבי ומושכל בהיגדי פונקציה שיחזקו את החוסן באמצעות מרכיב התקווה.

היגדי דיספונקציה שנמצאו פוגעים בחוסן

אחד הממצאים המפתיעים שעלו במחקר היה כי בשלושה מרכיבים (ביטחון, רגיעה ולכידות) בלטו היגדי דיספונקציה. אין ספק שהשדרנים ביקשו להיטיב עם מורל המאזינים ולסייע להם להתמודד עם המצב באמצעות שידורי הרדיו. עצם הנכונות והמוכנות להישאר ולשדר באיום ממשי לחייהם היא ראייה לרצון הטוב שאפיין את הסטודנטים שדרני "קול הנגב". מדוע אפוא התוצאה של השיח הספונטני הראתה בולטות להיגדים הפוגעים בחוסן ולא לכאלו המחזקים אותו?

על מנת להסביר בולטות זו נדון בכל מרכיב חוסן בנפרד:

א. **מרכיב הביטחון:** בולטות היגדי הדיספונקציה במרכיב הביטחון מעלה כמה אפשרויות היכולות לשפוך אור על התנהלות השדרנים בימי חירום. הסבר אחד יכול להיות העובדה שבמבצע הראשון, "עופרת יצוקה" (2008-2009), לא הייתה תחנת הרדיו מוכנה לשידור בחירום, ונוהל החירום נבנה במהלך המבצע וגובש סופית רק לאחר שהסתיים האירוע הביטחוני: השידורים החלו ממצב של היעדר ניסיון לשידור בחירום, ורק לאחר זמן הצטברו ניסיון וידע והתבטאו בשני המבצעים שלאחר מכן. הסבר אחר לשכיחות הגבוהה של היגדי דיספונקציה במרכיב הביטחון הוא ההקשר שבו התנהלו השידורים: הסטודנטים עצמם לא הוכשרו בלימודיהם האקדמיים במכללה לשידור בחירום. השדרנים חוו אישית את האירועים וחשו את האיום הממשי על חייהם. רק מעטים מכלל הסטודנטים לרדיו (15-20 מתוך 100) בחרו להישאר ולשדר, ושאר הסטודנטים חזרו לבתי הוריהם, שרובם מחוץ לטווח האיום. עוד הסבר לממצא של ריבוי הדיספונקציה בשיח הספונטני במרכיב הביטחון הוא היתרון של הרדיו המתאפיין באפשרות "לפרוץ" לשידור במהירות ומיד עם מידע חדשתי מעודכן. חוסר העיבוד של הידיעות עשוי להביא ליצירת מסרים גולמיים, לעיתים עמומים, ואלו עלולים לפגום בתחושת החוסן.

ב. **מרכיב הרגיעה:** אחד האמצעים להגברת תחושת הרגיעה ולהפחתת החרדה הוא צריכה מבוקרת של אמצעי התקשורת עד כדי הימנעות משידורי חדשות ועדכון על המתרחש באמצעות גורם מתווך. במחקרם של הובפול ועמיתיו (Hobfoll et al., 2008) נמצא שהאיום הקשה יותר לא היה בהכרח על מי שגר גיאוגרפית קרוב לאזורי הטרור אלא על מי שהרגיש חסר כלים להתמודד עם הטרואומה. השדרנים עצמם ערים לאפקט הבעייתית של אירוע מתמשך וממליצים למאזינים להתנתק מהטלוויזיה ולהאזין למוזיקה כשהם מביטחים שיעדכנו אותם במידת הצורך. אף על פי כן הם עצמם מתקשים להתנתק ואינם עומדים בפיתוי לצפות ללא הפסקה בשידורי הטלוויזיה או להיות מחוברים למערכת ה"ביפר". מהמחקר עולה כי לשדרנים אין מידע תיאורטי ונהלים מסודרים לדרך להגביר את תחושת הרגיעה של המאזינים. השדרנים מציגים לעיתים עמדות אמביוולנטיות של פונקציה ודיספונקציה בו זמנית. כאשר מובאים מסרים חיוביים ושליליים יחד, המסר השלילי מאפיל על המסר החיובי. מנייתוח תוכן השידורים עולה כי השדרנים אומנם רואים בתקשורת משאב ליצירת החלמה וליציאה ממערבולת הטרואומה, אולם אינם מיומנים דיים כדי להימנע משרבוב תוכן רגשי

דיספונקציונלי, ונראה כי נדרשת מיומנות מקצועית נלמדת כדי לבצע הפרדה זו, וכך מאפילים במסרים שליליים על המסרים החיוביים.

ג. **מרכיב הלכידות:** במחקר הנוכחי נמצאה בולטות להיגדי דיספונקציה במרכיב הלכידות המעידים בעיקר על תחושת ניכור והדרה של תושבי הדרום מהשיח הציבורי. השדרנים מביעים את תחושת הניכור והניתוק מתושבי שאר המדינה המרוחקים אשר לתחושתם אינם מבינים את מצוקתם. המקום הנרחב של הדיספונקציה, שמתבטאת בהיגדי השדרנים על מרכז ופריפריה, יכול להעיד כי הבעיות החברתיות בישראל אינן נפתרות במצב חירום, ולמרות תחושות ראשונות של סולידריות ואחדות לאומית מתחת לפני השטח הרגשת ההדרה והאפליה קיימת ונוכחת כל העת. חיזוקו של מרכיב הלכידות החברתית חיוני לחוסן אישי וקהילתי. תחנת רדיו חינוכי מעצם היותה ממוקמת בתוך הקהילה מזוהה עם קהל המאזינים שאליהם היא משדרת. מרכיב הלכידות החברתית נמצא חשוב להתאוששות של קהילות ממצבי חירום, וניכר שהתמיכה החברתית מסייעת לפרטים להתמודד עם האתגרים והקשיים שעולים במצבי איום כאשר הם חשים שהם חלק מקבוצה שיש לה מטרות, אמונות ודרכי פעולה משותפות (Bonanno, 2005). הלכידות החברתית היא מרכיב סולוטוגני בולט בהתמודדות הפרט והקהילה עם מצבי חירום (Litvak-Hirsch, & Lazar, 2012).

הממצאים שהתקבלו עולים בקנה אחד עם מחקרים חדשים (למשל Orcutt, et al., 2014), שלפיהם קיים מגוון דפוסי להתמודדות במצבי טראומה ולחץ (ראו גם Lahad, 1997), וכי אנשים נבדלים זה מזה במשך תהליך ההתאוששות וההחלמה אחרי אירוע דחק ובאופיו של התהליך (Bonanno & Diminich, 2013). מחקר חדש (אלרן ואחרים, 2015) בדק את חוסן של קהילות סמוכות לגבול וחשופות לסכנות ביטחוניות ומצא כי יש משמעויות ברורות להערכות לחירום. אימוץ הראייה בחוסן אסטרטגיה יכול לשמש בסיס הולם לתוכנית פעולה ברמת המיקרו והמאקרו. נראה כי יש לבצע חשיבה מוקדמת על יכולתם של אמצעי התקשורת הקהילתיים לחזק את החוסן של התושבים.

מניתוח התובנות העולות ממחקר זה נראה כי ההתבוננות באמצעות מרכיבי הפונקציה והדיספונקציה מאפשרת ניתוח מושכל היכול לתרום להבניה מקצועית מחודשת של תוכן ומבנה של השיח הספונטני בשידורי הרדיו. הממצאים המתוארים במחקר זה מלמדים שהיכולת לחזק את החוסן הקהילתי אינה ספונטנית ואינטואיטיבית, כפי שעשו השדרנים בשידור בזמן חירום, אלא מחייבת ידע מוקדם ומודעות רבה למרכיבי החוסן ולגורמים המשפיעים עליהם (ראה בהרחבה: בן-עטר, 2016). כיוון שהטקסט שנותח היה טקסט ספונטני ללא מודעות השדרנים לעקרונות החוסן, ניתן להניח כי הבניה של תוכנית סדורה על ידי לימוד העקרונות עשויה להביא לשיפור רב של איכות התוכן המועבר בשידור ולבסס עוד את שידורי הרדיו כתורמים לבניית החוסן הקהילתי.

מנקודת המבט של השיח התקשורתי ניתן לראות כי בעוד התקשורת המקומית באזור העימות עוסקת בדיווח, בסיקור, בפרשנות ובמתן סיוע לאזרחים, התקשורת הארצית ממשיכה בשגרת השידורים תוך התעלמות וניכור מקיומו של מצב החירום באזורים הרחוקים מהמרכז החברתי, הפוליטי והגיאוגרפי של המדינה. החשיבות שיש לתחנת השידור בקהילה היא בתפקיד החברתי שהיא עשויה לקבל עליה במתן שירות נגיש, זמין ומיידי לתושבים באזור העימות. התקשורת

המקומית-קהילתית מאפשרת להעלות לסדר היום נושאים שמעסיקים את הקהילה בשעת חירום ולתת תחושת שותפות וסולידריות. כדי להשיג יעדים חשובים אלה נדרשים השדרנים המפעילים את תחנת הרדיו בזמן עימות צבאי להכיר את עקרונות הסיוע שניתן לתת באמצעות האזנה לרדיו. חשוב שהשדרנים יהיו ערים למרכיב הדיספונקציונלי בשיח הספונטני ויבנו את לוח השידורים, ובכלל זה את השיח הספונטני המלווה את השידור, בהתאם לעקרונות בוני החוסן המתזקקים תושבים תחת אש להתמודדות אזרחית יעילה שתישא אופי של תחושת ביטחון, רגיעה, מסוגלות, לכידות ותקווה.

מראי מקום

- אלרון, מ', צ' ישראלי, כ' פדן וא' אלטשולר (ספטמבר 2015). חוסן חברתי בעוטף עזה במבצע צוק איתן. **צבא ואסטרטגיה** 7 (2), עמ' 5-26.
- בן-יוסף, ש' (2010). **יש פתרון לכל מתיישב: היבטים קהילתיים של שיקום מפוני גוש קטיף** (עבודת דוקטור). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- בן-עטר, א' (2016). **תרומת כלי התקשורת לבניית החוסן הקהילתי תפקיד הרדיו החינוכי במצבי חירום** (עבודת דוקטור). רמת-גן: אוניברסיטת בר אילן.
- בן-עטר, א' (2017). "שמרו על עצמכם שם בדרום": היפוך תפקידים בשיח שבין שדרני הרדיו החינוכי והמאזינים בזמן חירום. **מסגרות מדיה** 16, עמ' 61-84.
- ויימן, ג' (1997). שעת החסד: תפקוד התקשורת הישראלית לאחר רצח רבין. בתוך דן כספי (עורך), **תקשורת ודמוקרטיה בישראל**. ירושלים: מכון ון-ליר, עמ' 223-236.
- השווע, י' (10 באוגוסט 2014). נאום הכלניות. *Ynet*. אוחר מתוך <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4556897,00.html>
- ישראלי, צ' (2011). תקשורת והיבטים אסטרטגיים של סכסוכים בעצימות נמוכה: מקרה המבחן של ישראל בלבנון 1985-2000. **מחקרים בפוליטיקה ישראלית** ד, עמ' 255-288.
- כספי, ד' וי' לימור (1992). **המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990**. תל אביב וירושלים: עם עובד והאוניברסיטה העברית.
- לאור, ט' (חורף 2015). הרדיו בישראל והמרחב הקיברנטי: שימושים במדיום הרדיופוני בפלטפורמות רשת בפתח האלף השלישי. **קשר** 47, עמ' 137-144.
- נוה, ח' (2008). קול ישראל במלחמת ששת הימים: אלבום ניצחון משודר. **ישראל** 13, עמ' 5-28.
- סופר, א' (2011). **תקשורת המונים בישראל**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- פז, א' (31 ביולי, 2014). נלחמים על השדות: ביקור מכאיב באסם הירקות הדרומי של המדינה. אוחר מתוך <http://xnet.ynet.co.il/design/articles/0,14563,L-3106561,00.html>
- צור, נ' (2004). **רטוריקה פוליטית: מנהיגים ישראלים במצבי לחץ**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the Mystery of Health: How People Manage Stress and Stay Well*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Antonovsky A. (1996). The salutogenic model as a theory to guide health promotion. *Health Promotion International* 11 (1), pp. 246-253.
- Ben-Atar, E. (forthcoming) On-air under fire: Media and community resilience in post-heroic wars. *Israel Affairs*.
- Bonanno, G.A. (2005). Resilience in the face of potential trauma. *Current Directions in Psychological Science* 14 (3), pp. 135-138.
- Bonanno, G.A. & E.D. Diminich (2013). Positive adjustment to adversity: Trajectories of minimal-impact resilience and emergent resilience. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 54, pp. 378-401.
- Braun-Lewensohn, O. & S. Sagy (2014). Community resilience and sense of coherence as protective factors in explaining stress reactions: comparing cities and rural communities during missiles attacks. *Community Mental Health Journal* 50 (2), pp. 229-234.
- Cohen, E., P. Hughes & P.B. White (2007). Media and bushfires: A community perspective of the media during the Grampians fires 2006. *Environmental Hazards* 7 (2), pp. 88-96.
- Cohen, E. (2008). Parenting in the throes of traumatic events: Relational risks and protection processes. In: J. Ford, R. Pat-Horenczyk & D. Brom (eds.), *Treating traumatized children: Risk, resilience and recovery*. Florence, KY: Routledge, pp.72-84.
- Cordeiro, P. (2012). Radio becoming r@dio: Convergence, interactivity and broadcasting trends in perspective. *Participations* 9 (2), pp. 492-510.
- Dekel, R. & O. Nuttman-Shwartz (2009). Post-traumatic stress and growth: The contribution of cognitive appraisal and sense of belonging to the country. *Health and Social Work* 34, pp. 87-96.
- Dori-Hacohen, G. (2012). "With whom do I have the pleasure?" Callers' categories in political talk radio programs. *Journal of Pragmatics* 44 (3), pp. 280-297.

- Elliott, D. & L. Charlton (2016). A preliminary investigation into the use of the emotional contagion effect in the exercise environment. *Comprehensive Psychology* 5, pp. 280-297.
- Hall, C.W. (2011). After the firestorm supporting bereaved people following the 2009 Victorian bushfires. *Bereavement Care* 30 (2), pp. 5-9.
- Hatfield, E., J. Cacioppo & R.L. Rapson (1994). *Emotional Contagion*. New York: Cambridge University Press.
- Hobfoll, S.E., D. Canetti-Nisim, R.J. Johnson, P.A. Palmieri, J.D. Varley & S. Galea (2008). The association of exposure, risk, and resiliency factors with PTSD among Jews and Arabs exposed to repeated acts of terrorism in Israel. *Journal of Traumatic Stress* 21 (1), pp. 9-21.
- Hobfoll, S., P. Watson, C.C. Bell, M.J. Bryant, M.J. Brymer, M.J. Friedman & R.J. Ursano (2007). Five essential elements of immediate and mid-term mass trauma intervention: Empirical evidence. *Psychiatry* 70 (4), pp. 283-315.
- Katriel, T. (2004). *Dialogic Moments: From Soul Talks to Talk Radio in Israeli Culture*. Detroit, MI: Wayne State University Press.
- Kimhi, S., S. Hantman, M. Goroshit, Y. Eshel, & L. Zysberg. (2012). Elderly people coping with the aftermath of war: Resilience versus vulnerability. *The American Journal of Geriatric Psychiatry* 20 (5), pp. 391-401.
- Kobasa, S.C. (1979). Stressful life events, personality and health: An inquiry into hardiness. *Journal of Personality and Social Psychology* 37, pp. 1-11.
- Kobasa, S.C. (1982). The hardy personality: Toward a social psychology of stress and health. *Social Psychology of Health and Illness* 4, pp. 3-32.
- Lahad, M. (1997). BASIC Ph: The story of coping resources. In: M. Lahad & A. Cohen (eds.), *Community Stress Prevention*. Kiryat Shmona: Community Stress Prevention Centre, pp. 117-145.
- Lazarus, A. (2004). *Relationships among indicators of child and family resilience and adjustment following the September 11, 2001 tragedy* (Working paper no. 36). The Emory Center for Myth and Ritual in American Life. Retrieved from: www.marila.emory.edu/faculty/Lazarus.htm.

- Lev-On, A. (2012). Communication, community, crisis: Mapping uses and gratifications in the contemporary media environment. *New Media & Society* 14 (1), pp. 98-116.
- Liebes, T. (2006). Acoustic space: The role of radio in Israeli collective history. *Jewish History* 20 (1), pp. 69-90.
- Livnat, Z. & G. Dori-Hacohen (2013). The effect of irony in radio talk-back programs in Israel. *The Pragmatics of Political Discourse: Explorations across Cultures* 228, pp. 193-218.
- Litvak-Hirsch, T. & A. Lazar (2012). Experiencing Processes of Growth: Coping and PTG amongst mothers Who Were Exposed to Rocket Attacks. *Traumatology* 18 (2), pp. 50-60.
- Luttwak, E. (2001). *Strategy: The Logic of War and Peace*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- McLeish, R. (2005). *Radio production* (5th ed.). Oxford: Focal Press.
- McQuail, D. & S. Windahl (2015). *Communication Models for the Study of Mass Communications*. London: Routledge.
- Naveh, C. (2009). Israeli radio during the Six Day War: The voice of national unity. *The Journal of Israeli History* 28 (2), pp. 99-116.
- Neumann R. & F. Strack (2000) Mood contagion: The automatic transfer of mood between persons. *Journal of Personality and Social Psychology* 79 (2), pp. 211-223.
- Njenga, F.G., C. Nyamai & P. Kigamwa (2004). Terrorist bombing at the USA embassy in Nairobi: The media response. *East African Medical Journal* 80 (3), pp. 159-164. Retrieved from: <http://www.ajol.info/index.php/eamj/article/view/8686/1936>
- Norris, F. H. Stevens, P. Susan, B. Pfefferbaum, K.F. Wyche & R.L. Pfefferbaum (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American Journal of Community Psychology* 41, pp. 127-150.

- Nuttman-Shwartz, O., R. Dekel & I. Regev (2015). Continuous exposure to life threats among different age groups in different types of communities. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* 7 (3), pp. 269-276.
- Orcutt, H.K., G.A. Bonanno, S.M. Hannan & L.R. Miron (2014). Prospective trajectories of posttraumatic stress in college women following a campus mass shooting. *Journal of Traumatic Stress* 27 (3), pp. 249-256.
- Peled, T. & E. Katz (1974). Media functions in wartime: The Israeli home front in October 1973. In: J.B. Blumler & E. Katz (Eds.), *The Uses of Mass Communications*. Beverly Hills: Sage, pp. 46-69.
- Pinchevski, A. & T. Liebes (2010). Severed voices: Radio and the mediation of trauma in the Eichmann trial. *Public Culture* 18 (1), pp. 265-291.
- Ruggiero, T.E. (2000). Uses and gratifications theory in the 21st Century. *Mass Communication and Society* 3 (1), pp. 3-37.
- Rubin, A.M. (2002). The uses and gratifications perspective of media effects. In: J. Bryant & D. Zillmann (eds.), *Media effects: Advances in theory and research* (2nd ed.). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 525-548.
- Sagy, S. (2002). Moderating factors explaining stress reactions: Comparing chronic-without-acute-stress and chronic-with-acute-stress situations. *Journal of Psychology* 136 (4), pp. 407-419.
- Snyder, C.R. (2002). Hope theory: Rainbows in the mind. *Psychological Inquiry* 13 (4), pp. 249-275.
- Starkey, G., A. Gazi, D. Dimitrakopoulou & P. Cordeiro (2014). "Generation C" and audio media: a cross-cultural analysis of differences in media consumption in four European countries. *Participations: Journal of Audience and Reception* .

ד"ר אלה בן עטר מרצה מן החוץ במחלקה לתקשורת במכללה האקדמית ספיר ורכות מגמת תקשורת בתיכון שער הנגב. כתובת להתקשרות: ellabenasher@gmail.com

ד"ר סמודר בן אשר פסיכולוגית חינוכית מומחית, מרצה בכירה במכללה האקדמית ע"ש קיי בבאר-שבע, מרצה מן החוץ באוניברסיטת בן גוריון וחברת סגל מרכז מנדל לפיתוח מנהיגות בנגב. כתובת להתקשרות: bsmadar@gmail.com